

ШОИРНИНГ РУБОЙИЧИЛИК САНЪАТИДАГИ ЎРНИ

НИЗАМОВА ФЕРУЗА

филология фанлари номзоди, Тошкент ислом университети

Аннотация. Мақола Амир Хусрав Дехлавий рубойларининг таҳлили асосида уларнинг гоёвий ва бадиий тизими билан таништириш, шоирнинг рубойинавислик соҳасидаги маҳорати қирраларини аниқлаш, бу ижодий жараённинг форс-тожик адабиёти тарихида тутган ўрнини белгилашдек мақсадни ўз олдига қўйган.

Таянч сўз ва иборалар: форсий адабиёт, тасаввуф, рубойи, бадиий тимсол, назм.

Аннотация. Целью статьи является ознакомление на основе анализа рубаи Амира Хосрова Дехлеви с художественно-идейной системой его поэтики, определение места рубаи в творчестве поэта и его вклада в развитие этого жанра в персидско-таджикской литературе.

Опорные слова и выражения: персидская литература, суфизм, рубаи, художественный образ, поэзия.

Abstract. The article focuses on the recognition of some works on the basis of the detailed analysis rubai of Amir Khusrav Dekhlavi art - ideological system in poetry, and defines rubai in creativity of the poet and his contribution in the development of this genre in the persian-tadjik literature.

Keywords and expressions: Persian literature, sufizm, rubai, image, poetry.

Маънавий баркамолликнинг юзага келишида адабий мероснинг ўрни катта экани шубҳасиз. Мустақиллик нафақат иқтисодий ва ижтимоий соҳада, балки маданий соҳада ҳам ривожланиш суръатининг тезлашишига қулай шароит яратди.

Мазкур мақоламиз жаҳон мумтоз адабиётининг намояндаси, шоир, тарихчи олим, мусикашунос, созанда Яминиддин Абулҳасан Амир Хусрав Дехлавий (1253–1325) ижодига бағишланган. Унинг ҳаёти, ижоди, шеърияти нафақат Ҳиндистонда, балки чет элларда—Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон, Эрон, Афғонистон ва Ғарб мамлакатларида ҳам севиб, қизиқиш билан ўқилади.

Амир Хусрав форсий адабиётнинг ўз даврида мавжуд барча жанрларида ижод қилди. У рубойинависликда ҳам ўхшаши камдан-кам топиладиган файласуф санъаткор. Шоирнинг бутун ижоди Ҳақ, олам, одам, ҳаёт, замин, ишқ тўғрисидаги фалсафий мушоҳадаларга тўла ва бу мерос сўз кудратининг тўғри йўналтирилиши натижасида бетакрор обидаларга айланган. Бу соҳада эришган катта муваффақиятлари шоирнинг рубойчиликка ҳам тўла тааллуқли. Рубойларида бутун шеърятга хос бўлган ишқ мавзуй устувор бўлса-да, ижтимоий, фалсафий мушоҳада майдони ҳам жуда кенг. У сўз санъатини

пухта эгаллаган моҳир санъаткор сифатида, ҳар қандай мавзуйи маромига етказа олиши билан кишини лол қолдиради. Унинг ўзи бу ҳақда бир рубойида шундай дейди:

خسرو ز زبان تست گوهر همه را
پیدا ز نهان تست جوهر همه را
شد رانده سنان و تیغ و تیر از کلکت
زین گونه بیک چوب مران مر همه را

(178/2056)¹

Мазмуни:

Хусрав, тилингдан ҳаммага гавҳар (сочилган),
Сен туфайли пинҳон жавҳарлар очилган.
Қўлингдан найза, тиг, пайкон отилган,
Бу тарзда барчани бир таёк билан қувма.

Бу сатрларни ўқиб, кўз ўнгимизда бутун юриш-туриши чоғида атрофдагиларга сўз гавҳарини ёғдириб, сочиб яшайдиган суҳандон намоён бўлади. У бадиий сўз соҳасида мисраларни чинакам гавҳар шодасига айлантира олгани ўтмиш ва ҳозирги замон соҳа мутахассислари томонидан тан олинган. Иккинчи мисрада шоир шеърларининг ирфоний ва фалсафий руҳига ишора топамиз. Унинг ҳар бир сатри чиндан ҳам ҳаёт моҳиятига оид пинҳоний жиҳатларни очишга хизмат қилади.

¹ Мисол олинган қўлёзма инв. рақами ва саҳифаси шу тарзда (инв.рақам/варақ) ифодаланган.

Фахрия тарзида ёзилган бу рубоийнинг иккинчи байтидан шоирнинг шеърият жавлонгоҳидаги шижоати яққол кўриниб турибди. Унда аниқ мақсадга қаратилган сўзларнинг барчаси рамзий найза, пайкон ўрнида учиб бориб мўлжалга беҳато уради. Жаҳонгирлар «найза» ва «ўқлар» билан олган юртларидан фарқли ўлароқ, шоир қалам билан забт этган юртлар нафақат ўз замонасида, балки, ўздан кейин ҳам унинг тасарруфида қолади. Ушбу юртларда унинг асарлари такрор ва такрор ўқилиб, муаллифи ҳаққиға тинимсиз дуолар бағишланиб туради. Алишер Навоий уни «Соҳири ҳинд» деб атагани маълум. Бу ҳол Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» сўнгидаги:

Турк назмида чу мен тортиб алам,

Айладим ул мамлакатни якқалам, –

мисраларини эсга солади. Форсий сўз санъатининг улкан даҳоси Амир Хусрав Дехлавий бадий асарга қандай қилиб қудрат бахш этишни яхши билган, ундан оқилона фойдалана олган. Шундай бўлса-да, Амир Хусрав ижод одобида устувор туради. Юқоридаги рубоийнинг тўртинчи мисрасида, ҳаммага бир хилда ёндашиб бўлмаслигини тан олади. Бошқа бир ерда, ўз шеърларининг юксак қадрланишидан қатъи назар, сукутнинг фазилатларини ҳам унутмайди:

خسرو بسخن گرچه ترا بازار يست

اين گفتن را نیز حد و مقدار يست

تا کی گوئی که گفت من بسیارى است

بسیار مگو که خامشى خوش کارىست

(178/200a)

Мазмуни:

Хусрав, гарчи сўзларингдан кизиса бозор,

Аммо сўзлашнинг ҳам чегараси бор.

Токай «менинг гапларим кўп», дейсан,

Кўп гапирма, сукут сақлаш ҳам яхши хислатдир.

Шоир рубоийнавислиги маҳсули сеҳрли бир оламни эслатади. Бу оламнинг сеҳри албатта сўзларда намоёндр. Шоирнинг ўзи сўз қудратига ўнлаб рубоийлар бағишлаган. У қайси бир мавзунини ёритишга ҳаракат қилмасин, ўша мавзунини ёки қаҳрамонни ўқувчи наздида равшан гавдалантира олган. Бундай мавзу ва тимсоллар эса Амир Хусрав рубоийларида

бисёр. Рубоий мутафаккир ижодкорлар дунёқарашидаги фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ишқий, ахлоқий-тасаввуфий мазмунни ихчам ифода эта олиш хусусиятларга эга бўлган жанр.

Маълумотларга қараганда, «Хусрав ёш йигитлигидан (тахминан 1271 йилдан) умрининг охиригача ўша давр чиштия тариқатининг етакчиси шайх Низомиддин Авлиёга мурид бўлган ва унга содиқ қолган»¹. Шоир дунёқарашини тушуниш учун, аввало, у яшаб, ижод этган адабий муҳит мойил бўлган эстетик принципларга ҳамда ҳинд элининг давр мафкура-сига эътиборни қаратмоғимиз керак бўлади.

Ўрни келганда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Амир Хусрав ҳаёти ва ижоди билан шуғулланган тадқиқотчилар, айниқса, собиқ Иттифок ҳудуди олимлари ҳукмрон мафкурага «тегиб кетмаслик» учун шоир дунёқарашининг бу жиҳатига жуда кам эътибор берганлар ёки четлаб ўтганлар. Ҳатто шоир ижодининг кенг ва атрофлича тадқиқ этган М.Бақоев монографиясида ҳам шоир ҳаётининг бу жиҳатига жуда кам тўхтаб ўтилган².

Маълумки, Ҳиндистонда ислом шарқи мамлакатларидаги халқларнинг ижтимоий-сиёсий, илмий-фалсафий, маданий-маънавий ҳаётида кенг илдиз отган тасаввуф тариқатларидан ҳайдария, суҳравардия, низомия, сабрива каби тасаввуф жамоалари фаолият кўрсатганлар. Аммо Шайх Низомиддин Авлиё раҳнамолиги остидаги «чиштия» тариқати жамоаси айниқса машҳур бўлган³. Давр маънавий муҳитида катта ўрин тутган ҳамда Амир Хусрав ўзи мансуб бўлган чиштия тариқати ғоялари унинг рубоийларида ҳам ўз аксини топган.

Шоир ижодининг бу қиррасини шу характердаги рубоийларини махсус бир жойга йиққан 7624 рақамли қўлёзмада, «Аз ар-рубоиёт фит-тавҳид борий таоло» сарлавҳаси остида

¹ Қаранг: Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлавий. – Душанбе: Дониш, 1975. – Б. 96.

² Бақоев М. Ҳаёт ва эҷодиёти Хусрави Дехлавий. – Душанбе: Дониш, 1975. – Б. 96-98.

³ Шомухамедов Ш., Мусаев Б. Амир Хусрав Дехлавий. – Т.: Фан, 1971. – Б. 24.

Мазмуни:

Зулм қилишга одатланган ҳар бир кишининг,
Дили мазлум ўқи билан тикилди (беркилди).

Парвона ўзини шамга уриб қуяди,
Кимки куйганларга тегса ўзи ҳам қуяди.

Яхши эътибор қилсак, иккинчи мисрада кутилмаганда, зулмни одат қилган киши юрагига мазлумнинг ўқи қадалиши айтилади. Жабрланувчи ўзи мазлум бўлса, ундан қандай ўқ хавфи бўлиши мумкин? Шоирнинг одатдаги манзарадан келтириб чиқарган хулосаси мантикий, айна пайтда ниҳоятда оригиналдир: ўзи шусиз ҳам куйиб ётган шамга тама илинжида ўзини урган парвона унга қўшилишиб қуяди. Парвонанинг шамда куйиш ҳодисаси жуда кўп шоирлар томонидан тилга олинган. Бироқ ҳеч ким мазлумни қуяётган шамга қиёсламаган бўлса керак. Шу жиҳатдан, учинчи мисрада ўхшатиш тарзида келтирган мисоли жуда жонли чиққан. Бу мисолга таянган ҳолда тўртинчи мисрада келтирган хулосаси барчага маълум ва исбот талаб қилмайди: «Куйганга текканлар тез қуяр экан». Зотан, ёниб турган нарсая фақат ёнибгина қолмай, унга теккан нарсани ҳам қуйдиради. Ва аксинча, бировни қуйдирибгина қолмайди, балки ўзи ҳам қуйиб кетади. Чунончи, Навоий бу хусусда, "Фарҳод ва Ширин"да:

Фатила доғ учун ўт солса ҳар дам,
Агарчи қуйдирур, лекин қуяр ҳам,¹—
деган эди.

Бундай қуйма сатрларни Хусрав рубоийлари орасида кўплаб учратиш мумкин. Улар орасида ҳам дунёвий, ҳам тасаввуфий мазмунда талқин этилиши мумкин бўлганлари жуда кўп. Бу хилдаги рубоийларсиз шоирнинг ижтимоий-фалсафий қарашларини тушуниб олиш мумкин эмас, албатта.

Амир Хусрав Дехлавий дунёқарашда ижтимоий-фалсафий муаммолар чиштига ғоялари билан қоришган ҳолатда талқин қилинади ва бу билан уларнинг халқчиллиги таъминланади. Унинг рубоийларига чуқурроқ кириб борсак,

мазмун теранлигида инсон дуч келиши мумкин бўлган кўпгина муаммоларни яққол кўришимиз мумкин. Шунинг учун ҳам унинг талайгина рубоийлари ҳикмат даражасига кўтарилган. Шоир тўрт мисра шеърга ниҳоятда теран фалсафий фикрларни сиғдира олиши билан бирга, ўз ғоявий мақсадини китобхонларга жуда содда ва ниҳоятда табиий тарзда етказди. Дехлавий рубоийларни эсда қоладиган қилиш, уларнинг таъсир кучини ошириш, қолаверса, катта асарга айлантириб юборишга жуда моҳир. Қуйидаги рубоийдаги ҳаётбахш кайфиятда давр нуксонларидан ҳам, ҳаётнинг ҳою ҳавасларидан ҳам этак қоққан, бағри кенг инсоннинг қарашлари ўз ифодасини топган:

نى سینه ز حرص زر بر آتش داریم
 نى دل ز پی طمع مشوش داریم
 نان جو و آب چاه و کنجی خالی
 یا رب که چه زنده گانی خوش داریم

(965 / 411 6/2220 /479 6)

Мазмуни:

На олтин ҳирсидан қуйган сийнамиз бор,
На тамаъдан ғамга ботган дилимиз бор.
Арпа нон, тиниқ сув, холи бир бурчак,
Эй, худо, қанчалар ширин ҳаётимиз бор.

Амир Хусрав тариқат зиммасига юклатган вазифа – оммани Ҳақ йўлига даъват қилиш баробарида, яна халққа унинг ахлоқий мезонлари талабига риоя қилишни, яъни ҳирс ва тамани осонгина махв этишни ўргатади. У ислом муҳитида тариқатнинг оғир қоида ва мезонларини, тушунчаларини тағига етиш қийин бўлган ҳинду мусулмон ижтимоий шароитида, тасаввуфий қарашлар шаклида содда, оддий ифодалар орқали талқин эта олган. Яъни, Амир Хусрав ўзининг исломий ва ахлоқий қарашларни тарғиб қилувчи тасаввуф сулукининг вакили даражасидаги шахслигини намоён этади. Бунинг натижасида у ҳам жамиятда ва ҳам ўзининг ҳаммаслақлари даврасида ҳақли шухратга эга бўлади. Ўз пиридан олган ғояларни гўзал бадиий ифодалар билан бошқаларга етказди. Айна шу хислатлари билан ҳам у шайх Низомиддиннинг меҳрини қозонди.

Манбаларда ёзилишича, Низомиддин Авлиё ўзининг мумтоз ва доно шогирди Хусравни

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Мукаммал асарлар тўплами, 20 томлик, 8-том. –Т.: Фан, 1991. – Б. . 424.

шунчалик яхши кўрар эканки, ҳамиша бу шогирди хусусида ҳаяжон билан шундай дер экан: «Қиёмат куни ҳамма қатори мендан ҳам шундай сўралади: «Сен бу ерга нима олиб келдинг?» «Ўшанда мен беҳад ғурур ва ифтихор ила айтаманки, «ман сўзи сийнаи ин туркро овардаам!» (Мен мана шу туркнинг қайноқ-ёниқ кўксини олиб келдим!). Дарҳақиқат, Амир Хусравнинг кўксидаги порлоқ оташ (сўзи сийнасийна куйиқи) шу қадар кучли бўлганки, унинг муборак кўйлагининг кўкси (олд томони) ҳамиша куйиб тешилиб юрар эди, – деб ёзади Муҳаммад Доро Шукух¹.

Муҳаммад Доро Шукухнинг «Сафинат ул-авлиё» асарида Амир Хусрав Дехлавийнинг суфиёна хоксорлиги ҳақида бир ҳикоят бор. Бу ҳикоятнинг устоду шогирд Низомиддин Авлиё ва Хусрав Дехлавий ораларидаги самимий муносабатни, ибратли устоду шогирдликни англашда яхши ёрдами тегади. Хусрав устози Султон ул-машойихдан ҳамиша шикоятмуз илтимос қилар экан: «Пирим, мен бир дарвишман, отим эса «Амир», илтимос, номимни ўзгартириб берсангиз». Устоди Низомиддин Авлиё айтибдиларки, «Бу муборак номни сенга ота-онанг қўйганлар, уларнинг кўнглига эса бу номни Худойи таолонинг ўзи солган. Сен, бўтам, шу муборак ном ила қолгайсан. Шу нарсани ҳам ёдингда тутгинки, сен оддий дарвеш эмассан, балки дарвешларнинг подшоҳсан. Шуни ҳам билгилки, дарвешлар Оллоҳ таолонинг маҳбуб кишилари дур, демас, сен Худо маҳбубларининг подшоҳсан!» Ва яна Султон ул-машойих севиқли шогирдига қарата мана бу байтларни ҳам атаган эканлар:

خسرو، که به نظم و نثر مثلش کم خاست
 ملکیت ملک سخن این خسرو راست
 این خسرو ماست، ناصر خسرو نیست
 زیرا که خدای ناصری خسرو ماست²

¹ Муҳаммад Доро Шукух ал-Ханафий ал-Қодирий. Сафинат ул-авлиё. Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти қўлёзма китоблар хазинаси. Инв № 401. – Б. 64.

² Сафинат ул-авлиё. Ўша ерда.

Мазмуни:

Насру назмда тенги кам учровчи Хусрав,
 Сухан мулкининг соҳиби Хусравдир.
 Бу бизнинг Хусрав–Носир Хусрав эмас,
 Чунки, бизнинг Хусрав ғалаба эгаси
 (худойи носир – подшоҳимиз).

Амир Хусрав Дехлавий дунёқарашида ижтимоий-фалсафий муаммолар чиштиа ғоялари билан қоришган ҳолатда талқин қилинади ва бу билан уларнинг халқчиллиги таъминланган. Амир Хусрав тариқат зиммасига юклатган оммани Ҳақ йўлига даъват қилиш баробарида, яна халққа унинг ахлоқий мезонлари талабига риоя қилишни ўргатади. У ислом муҳотида тариқатнинг оғир қоида ва мезонларини, тушунчаларини тағига етиш қийин бўлган ҳинду мусулмон ижтимоий шароитида, тасаввуфий қарашларни рубойлар шаклида содда ва оддий ифодалар орқали талқин эта олган.

Мақоладан шундай хулосага келишимиз мумкинки, Амир Хусрав Дехлавий дунёқарашига кўра файласуф санъаткор. Унинг рубойлари Ҳақ, олам, одам, ҳаёт, замин, ишқ тўғрисидаги фалсафий мушоҳадаларга тўла ва бу мерос унда сўз қудратининг тўғри йўналтирилиши натижасида бетакрор обидаларга айланган. Шоир дунёқарашида ижтимоий-фалсафий муаммолар замонасида халқ орасида кенг тарқалган чиштиа ғоялари билан қоришган ҳолатда талқин қилиниши натижасида рубойларнинг халқчиллиги таъминланган.

Амир Хусрав Дехлавийнинг дунёвий рубойларида ҳам, суфиёна рубойларида ҳам мазкур таълимотдаги асосий ғоялар ҳисобланган, айни пайтда, хожагон ва чиштиа тариқатлари қарашлари учун умумий бўлган поклик, ҳалоллик, тўғрилиқ, меҳр-шафқат, илоҳийлик, дунёвийлик, баркамоллик, зулм-истибодга қарши кураш, адолатпарварлик каби илғор, умумисломий, умумбашарий ахлоқий фикрлар ҳамда илғор миллий, диний қадриятлар тематик асос қилиб олинган. Рубойлари, кўп жихатдан, жорий мавзулар доирасини бойитганлиги ва янгилаганлиги билан характерланади.

